

Notat

Arkivkode:

Saksnr. : 14/08229-1

Til : Pål Mathiesen/v Sandnes Eiendomsselskap KF

Fra : Gro Persson /v Fagstab kultur og byutvikling

Dato : 17.10.2014

Kopi : Bjørn Totland/v Plan, Siri Marian Mæland Gramstad/v Plan, Torbjørn Sterri/v Sandnes Eiendomsselskap KF, Per Hanasand/v Teknisk, Kristin Barvik/v Fagstab kultur og byutvikling

Kulturminnefaglig vurdering Vatneleiren

Byantikvaren skal ivareta det lokale perspektivet i kulturminneforvaltningen og har på denne bakgrunn utarbeidet en kulturminnefaglig vurdering av Bulega, tidligere del av Vatneleiren.

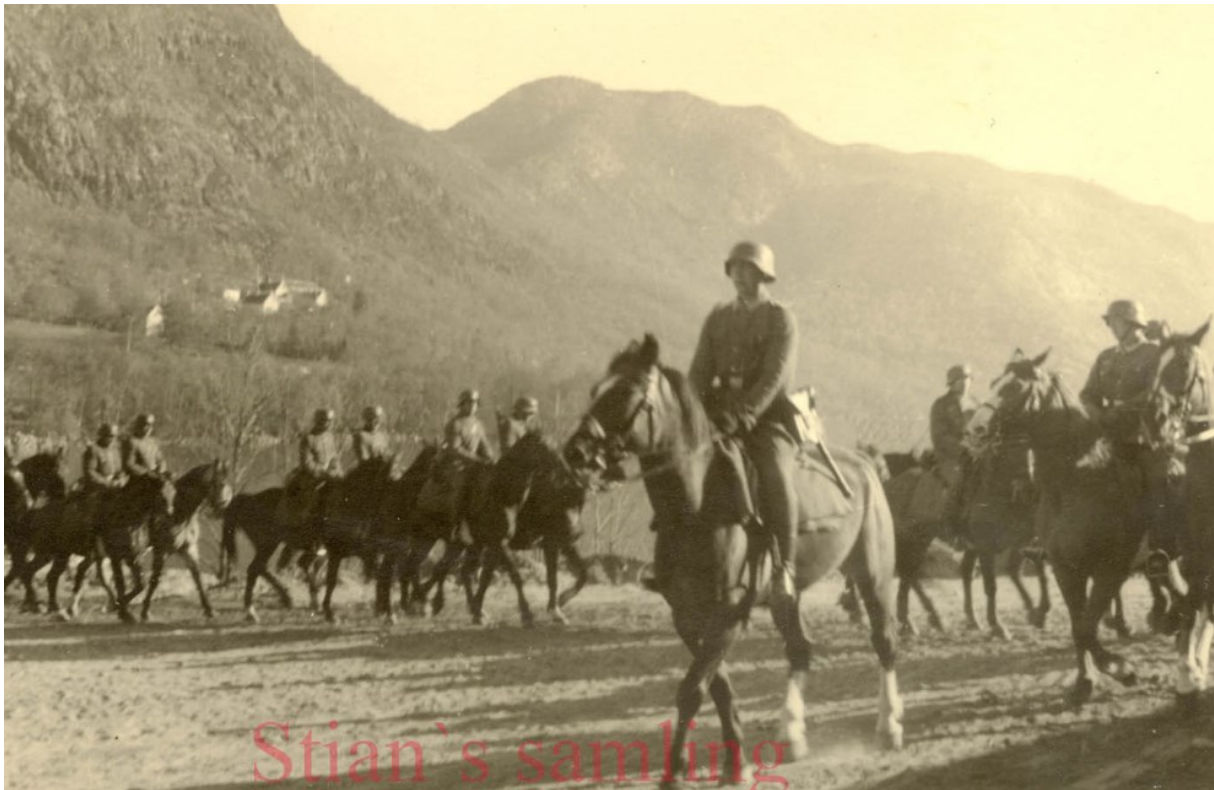

Vatneleiren 1940-1945 – staller, eksersisplass, ridevolter, garasjer i forgrunnen og mannskaps- og offiserforlegninger i bakgrunnen.

Vatneleiren/Bulega – unikt kulturminne fra 2.verdenskrig

Bulega sin historie er uløselig knyttet til Vatneleirens historie. Vatneleiren ble bygd av tyskerne under annen verdenskrig og er den eneste gjenværende tyskbygde militærleiren av totalt 9 militærleire i Stavangerregionen. Vatneleiren er helt unik i norsk sammenheng som et komplett «Waldlager» med en typisk leirgate for mannskapsforlegning bevart i direkte tilknytning til hverandre.

Vatneleiren er et viktig kulturminne fra annen verdenskrig og vitner om hendelser fra «fremmede» nasjoners smertefulle og skamfulle historie på norsk jord. Okkupasjonstiden er en del av den norske kollektive erindring og identitet. På tross av dette har de tyske okkupantenes kulturminner fått liten oppmerksomhet i rikshistorien der egne helter har stått i sentrum.

Tyske soldater under øvelse i Vatneleiren 1940-1945

Krigens kulturminner – nasjonal satsing

Regjeringen signaliserer gjennom St. Melding 35 «Framtid med fotfeste» behov for en større innsats for å sikre krigens kulturminner for framtida. De tyske kulturminnene er i ferd med å forsvinne, og med dem forsvinner også minnene, kilder til historisk kunnskap og viktige lærdommer for å forstå samtiden og for å sikre at den grufulle krigs- og etterkrigshistorien ikke gjentar seg. Bla ble:

- 100 000 russiske krigsfanger sendt til Norge for å utføre slavearbeid. Av disse døde 13 700. Svært mange ble gravlagt i massegraver. Kun 2700 lik er i dag identifisert
- 100 000 kvinner definert som tyskertøser. Mange ble internert i egne leire etter krigen
- 13 000 krigsbarn ble født, 9 000 ble foreslått utlevert til Australia av Gerhardsen regjeringen. Australia takket nei. Et stort antall krigsbarn ble vurdert som åndsvake av norske fagfolk
- 11 500 gravlagte tyske soldater av totalt 350 000 tyske soldater i Norge
- 10 000, av totalt 3 millioner innbyggere døde søm følge av krigen, herav 738 jøder.

Festung Norwegen

Opprinnelig operativ sammenheng

Jærområdet ble vurdert av okkupasjonsmakten som et mulig område for alliert landgang i Norge. Området ble derfor tungt befestet, og det ble bygget opp et system av forlegninger og sambandslinjer (*Festung Stavanger/ Festung Norwegen*). Under annen verdenskrig var feltartilleriet for en stor del fortsatt hestetrukket. Hestene ble i det vesentligste overført fra Tyskland og anbragt i regionale leire før de så ble fordelt videre til øvrige etablissementer. Vatneleiren var en av flere slike regionale leire.

Tyske soldater stasjonert i Vatneleiren

Feltartillerimanøver - hestespann og knappetelt

Historisk oversikt

<p>1940 - 1945</p>	<p>Vatne leiren ble brukt av tyskerne som transittleir for feltartilleriet. Tyskerne annekterte jordbruksarealet, Bulega, ved Dybingen og startet arbeidet med å bygge opp leiren umiddelbart etter okkupasjonen i 1940. Dette var et ledd i å dekke det akutte behovet for forlegnings- og ekserser fasiliteter for de betydelige antall tropper som kom til regionen. Vatneleiren var den gang avgrenset av Dybingen, RV 13, Svartemyrveien og vannkanalen mot øst. Navnet Bulega betyr, ifølge muntlig tradisjon, plassen der bufeet hvilte og lå om natten.</p> <p>Totalt hadde Vatneleiren den gang kapasitet til å forlegge ca. 800 mann, av de totalt 10 000 tyske soldatene som kom til Rogaland under krigen, samt ca. 250 hester. Av totalt 150 000 krigsfanger i Norge, kom ca 3500 krigsfanger til Rogaland. De fleste av disse var russere. Krigsfangene ble internert i egne leire.</p> <p>Allerede i løpet av høsten 1940 var stallene og de fleste forlegningsbrakkene for befalet ferdigbygd.</p> <p>Den nedre delen av leiren mot hovedveien ble brukt til garasjer, staller, ridevolter, oppstillingsplass og til manskapsforlegning. Den øvre del av leiren, Hauggåsen, dekket behovet for offiserforlegning, sykestue, og vakt- og arresthus mm. Miljøet i Hauggåsen er unikt i Norge som det best bevarte «Waldlager» i landet. «Waldlager» er en betegnelse på tyskbygde leire eller leirområder som kjennetegnes av såkalte «Blockhaus», det vil si typebygde tømmerhytter, gjerne plassert i spredt rundt i et skogkledd landskap. Tømmerhyttene er prefabrikkerte og oppført etter typetegninger laget av organisasjon Todt, som var tyskernes største militære byggherre i Norge.</p> <p>Hauggåsen ble parkmessig opparbeidet av en tysk gartner med bistand fra 30 norske gartnere. Arbeidet med veinettet og støttemurene ble i hovedsak utført av russiske krigsfanger.</p>
--------------------	---

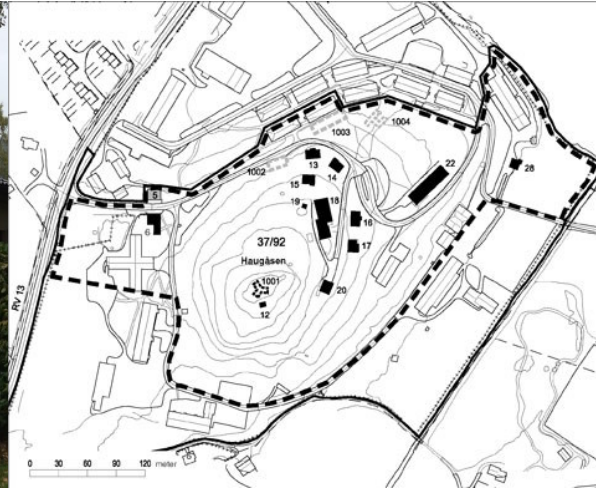
1945-1952	Etter krigen fikk anlegget variert bruk, bla. Oppsamlingsleir for russiske krigsfanger og oppstillingsplass for tyske krigshester. Leiren ble tatt i bruk av Milorg, den militære motstandsorganisasjonen, og seinere artilleriavdelingen til Tysklandsbrigaden. Rogaland infanteriregiment nr 8 overtok leiren i 1947. Det ble da anlagt skyte- og øvingsfelt på Vatne. Med unntak av en tilflyttet tømmerhytte ble det ikke revet tyskbygde anlegg eller oppført nye før på sluttene av 1940-årene, da kom bla brannstasjonen, verksted og garasjer til.
1953-1958	Feltartilleriets øvningsavdeling nr.2 (FAØII) overtok forvaltningsansvaret. I denne perioden ble det bla bygget forlegnings- og forpleiningsbygg, samt Svartemyrs øvingsfelt.
1959-1997	Leiren overtatt av Hærens transportkorps og øvningsavdeling (HTKSØ) . I denne perioden ble det oppført en rekke nye bygninger bla undervisningsbygg og kantine- og messebygg. Vatneleiren var øvingsleir for FN-styrker(1967-1990)
1997-	Forsvaret solgte deler av Vatneleiren, Bulega (ca 70da), til Sandnes kommune, med en klausul om at eventuelle nybygg skulle tilpasses det verneverdige bygningsmiljøet.
1998	Reguleringsplan for Bulega ble godkjent, plan 97107. Planen skulle ivareta hensynet til den verneverdige bygningsmassen på Haugåsen både gjennom bestemmelsene og gjennom plankartet som angir detaljerte byggesoner i området opp mot Haugåsen. Byggesonene sikrer at strukturen i leiren blir opprettholdt, samtidig som de tillater at mannskapsbrakkene erstattes med nybygg, men med tilnærmet lik utforming.
1998-	Vatneleiren blir etablissement for flere enheter i forsvaret, blant annet Rogaland sjøforsvarsdistrikt og Heimevernet (HV-08)
2004	Riksantikvaren forskriftsfredet Vatneleiren 6.mai 2004. Landsverneplanen for Forsvaret ble lagt til grunn. Planen var et samarbeidsprosjekt mellom Riksantikvaren og Forsvarsmuseet og utført i perioden 1995–1999. Kulturmiljøet i øvre del av Haugåsen innehar betydelige arkitektoniske og miljømessige kvaliteter som gjør dem verneverdige i nasjonal sammenheng. I alt 17 ekstyske bygninger samt en brannstasjon fra 1948 ble fredet i 2004.
2014	Bulega er i dag hovedkontor og base for kommunens tekniske utføringsenheter. Kommunen har i 2014 satt opp et institusjonsbygg i nordre del av «Bulega». Bygget var i konflikt med gjeldende reguleringsplan samt hensynet til den fredete bebyggelsen. Kommunen fikk innvilget dispensasjon for å realisere bygget.

Tyske soldater har pause. Etter 1941 overtok russiske krigsfanger det tunge anleggsarbeidet.

Vakt og arrest - et av 13 fredet bygg på Haugåsen

Avgrensing av fredet område på Haugåsen

Landsvernplan for Forsvaret – 13 bygninger fredes i Vatneleiren

I perioden 1995–1999 ble det utarbeidet en Landsverneplan for Forsvaret. Planen omfattet fredningsverdige kulturminner i forsvarlets eie og hadde som mål å sikre kulturminner av nasjonal verdi. Landsverneplanen resulterte i at 13 bygninger i Vatneleiren ble vurdert å ha nasjonal verneverdi. Bygningene ble forskriftsfredet av Riksantikvaren i 6.mai 2004. Landsverneplanen omfattet ikke regionale og lokale kulturminneinteresser. Begunnelsen for fredningen i Vatneleiren var bla følgende (utdrag):

«Deler av Vatneleiren har betydelige arkitektoniske og miljømessige kvaliteter som gjør dem verneverdige i nasjonal sammenheng. Bevaringen retter seg mot den godt bevarte eks tyske bygningsmassen med tilhørende dekningsrom, samt grøntarealer og veinett, i hovedsak konsentrert i et samlet miljø rundt Haugåsen. Dessuten omfatter vernet en av de første bygningene som ble bygget i leiren etter krigen, brannstasjonen fra 1948 som fremstår som et godt eksempel på den tidlige etterkrigstidens nyttearkitektur.»

Revidert nasjonal vurdering 2014

Forrige nasjonale verneverdiering av Vatneleiren ble foretatt i 1999-2001. 15 år etter er det behov for å foreta en ny og oppdatert vurdering av nasjonal verneverdi, bla pga store tap av krigsminner. Janne Wilberg, som var prosjektleder for landsverneplanen og er en av Norges fremste eksperter på krigsminner, har foretatt en revidert vurdering, datert 22.9.2014.

I følge Janne Wilberg var innfallsvinkelen i 1999-2000 til verneverdieringene det nasjonale perspektivet. Utvelgelsen var pragmatisk og avstemt mot den rådende forvaltningssituasjonen i år 2000. Dette varierte fra anlegg til anlegg og fra sted til sted og bar blant annet preg av kommunens daværende ønsker og planer for anleggene. Særlig gjaldt dette anlegg som skulle avhendes fra Forsvaret, slik som Vatneleiren. Under arbeidet med Landsverneplanen var det ikke kjent at Vatneleiren var den eneste leiren i Norge som har bevart en komplett større "Waldlager" i tilknytning til et leirgateområde. Dersom dette hadde vært kjent hadde det vært naturlig å inkludere et større antall Bygninger i det formelle vernet. Det knytter seg også verneverdier til etterkrigstidens bebyggelse og også disse bør gis en fornyet vurdering i lys av Vatneleiren sjeldenhet i Norge:

«Ny kunnskap viser at Vatneleiren ikke bare har høy verneverdi på grunn av sine arkitektoniske og håndverksmessige kvaliteter, men også er unik i nasjonal sammenheng ved at kombinasjonen av en komplett "Waldlager" og en typisk leirgate er bevart i direkte tilslutning til hverandre. Til dette kommer de høye miljøverdiene som knytter seg til landskapskvalitetene i området og også leirens lange militære etterkrigshistorie. Det anbefales derfor at man gjør en fornyet vurdering av hele anlegget i et nasjonalt perspektiv»

Bulega – original garasjebygning

Bulega - original port i granitt

Bulega – lemmebrakker - mannskapsforlegning langs leirgate

Forsvarsbygg - forvaltningsplan planlagt igangsatt 2015

Revidert vurdering av nasjonale interesser fra byantikvar Janne Wilberg ble oversendt Christian Borhaven, seksjonssjef for seksjon i Forsvarsbygg nasjonale festningsverk, til uttalelse. I følge Borhaven vil Forsvarsbygg iverksette et arbeid med å lage en forvaltningsplan for Vatneleiren. Budsjettarbeidet med tanke på oppstart våren 2015 er igangsatt. Her vil vernehensynene bli utdypet, og supplert med anvisninger for vedlikehold og skjøtsel. Forvaltningsplanen skal forelegges Riksantikvaren. Forsvarsbygg ønsker å holde kontakt med Sandnes kommune ved byantikvaren under arbeidet med tanke på å oppnå et mer helhetlig forvaltningsgrunnlag både for Forsvarets og kommunens eiendommer. Som regel fører forvaltningsplanarbeidet til nyansering og mulighet for både fratrekk og tillegg av vernehensyn. (mail datert 20.10.2014)

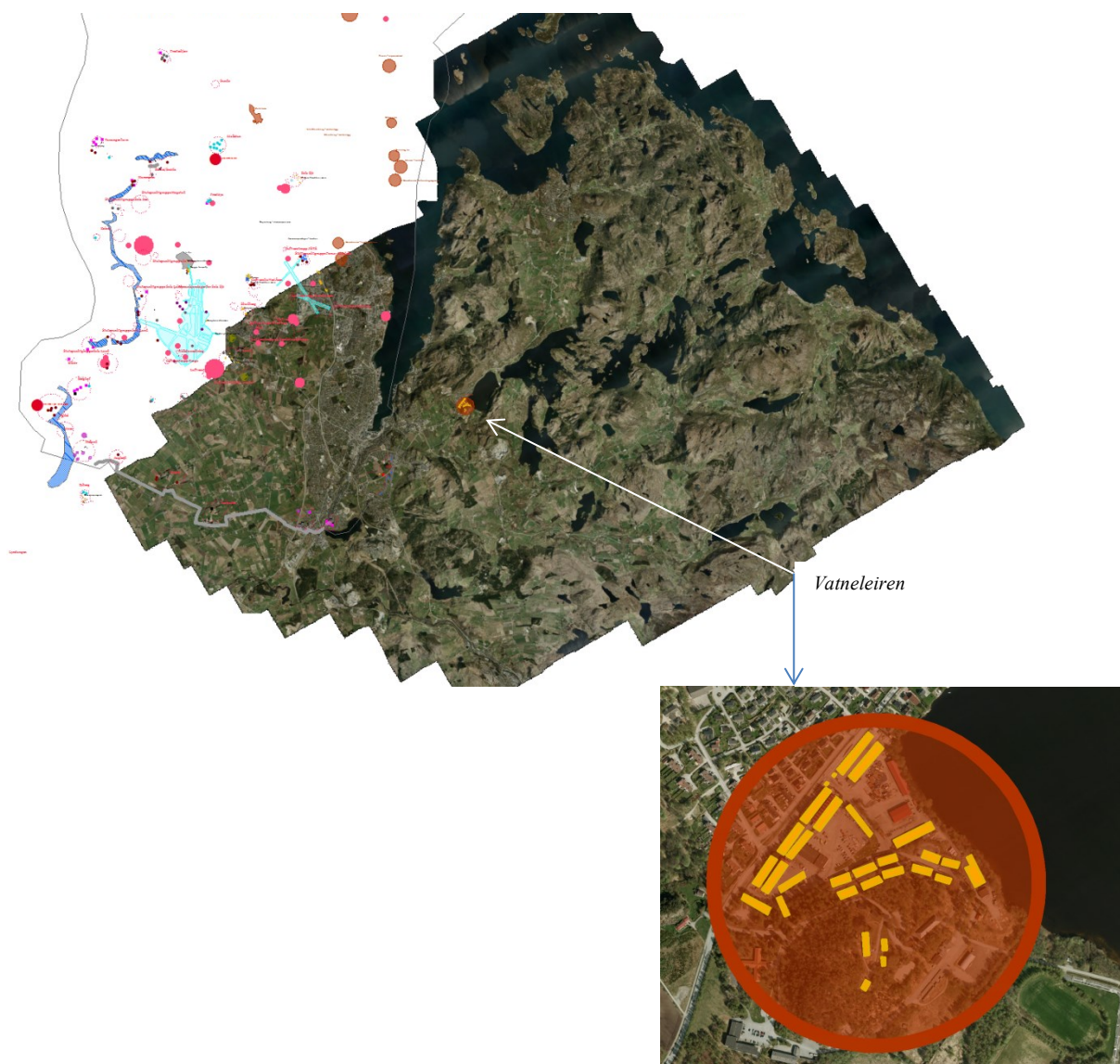

Sandnes stadion - hesteløp under krigen

Sandnes stadion – oppstilling med tysk musikkorps

«Festung Stavanger» - lagt inn på flyfoto - etter Ettrup, Ritterbach og Schellenberger

Vatneleiren i et regionalt perspektiv

Lokalhistoriker Erik Ettrup, medforfatter av boka «Festung Stavanger», har foretatt en verdivurdering av Vatneleiren i et regionalt perspektiv. Ettrup oppsummerer sin vurdering med følgende:

«Av alle de ni større tyske leirene som innledningsvis er nevnt, finnes det kun noen få sporadiske bygg igjen, men de fleste leirene er helt borte. Vatneleiren fremstår i dag som den desidert mest komplette tyske leiren i regionen, til tross for at stallene og enkelte andre bygninger er revet. Som ved flere andre ex-tyske leirer i Norge er bygnings-massen for befalet vernet, uten at det er tatt hensyn til mannskapsforlegningene. For Vatneleiren sin del ligger befalsforlegningene på Haugåsen som allerede er vernet, mens mannskapsbrakkene altså faller utenfor.

Skal det noensinne bevares en tysk leir på Nord Jæren er altså Vatneleiren den siste muligheten som gjenstår. Ved å beholde mannskapsbrakkene har man også i fremtiden muligheten til å kalle området det den engang var, nettopp en leir. Uten mannskapsbrakkene som gir helheten vil tittelen «Vatneleiren» raskt kunne forsvinne... « Notat Erik Ettrup datert 27.10.2014

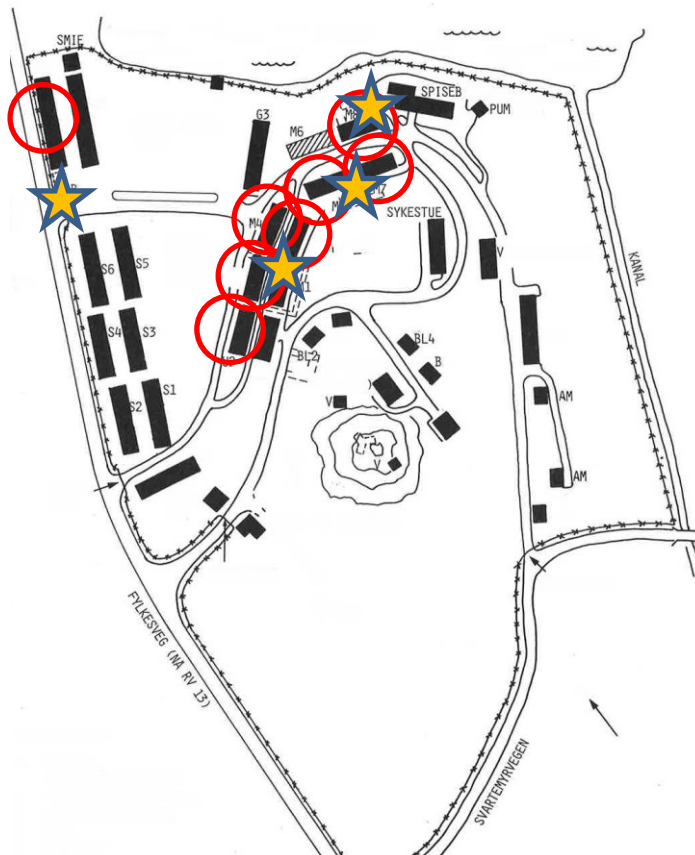

Bulega – status tyske kulturminner

Vatneleiren ligger vakkert til ved sydenden av Dybingen og er dominert topografisk av den høye kollen Haugåsen. Bebyggelsen i Vatneleiren faller naturlig inn i to kategorier, den lavere delen av leiren og den øvre delen med bebyggelsen langs veien opp mot Haugåsen. Den lavere delen av leiren omfattet i 1945 syv staller med plass til 200-250 hester, tre store kjøretøysgarasjer, åtte mannskap forlegninger som til sammen rommet 700 til 800 mann, to underoffisersforlegninger med plass til 40 mann, messebygning med spisesal og oppholdsrom for 90 underoffiserer og to spisesaler som til sammen huset 600 menige, en stor løe, et våpenmesterhus samt enkelte mindre bygninger. Siden den gang er tre av forlegningene revet, messebygningen samt all bebyggelse mot hovedveien med unntak av en kjøretøysgarasje.

Da Sandnes kommune overtok Bulega i 1997, dvs 70da av den nedre delen av Vatneleiren, overtok de samtidig ansvaret for 10 tyskbygde bygninger og anlegg:

- 6 mannskapsforlegninger,
- 2 offisersforlegninger,
- 2 bunkers
- 1 garasjebygning

Vatneleiren 1945 – forlegninger markert med sirkel samt tre bunkers og en inngangsportall markert med stjerne er i dag bevarte krigsminner i kommunalt eie

Byantikvaren har etter befaring registrert ytterligere en bunkers samt autentiske portstolper i granitt med armatur i smijern. Samtlige bygninger og anlegg er bevart i dag.

Mannskapsforlegningen utgjør en-etasjes brakkebygninger som ligger i to parallelle rekker langs den sentrale leirgaten ved foten av Haugåsen.

Vatneleiren 1940 - Lemmebrakke

Forleggingsbrakkene er utført som lemmebrakker. Lemmebrakker er basert på prefabrikkerte elementer og var den viktigste konstruksjonstypen innenfor brakkebyggeriet. Denne bygningstypen bestod av enkle reisverkskonstruksjoner utstyrt med ferdigproduserte tremoduler eller lemmes. Lemmene ble vanligvis produsert av trelastfirmaer på stedet.

Selv om lemmebrakkene i Vatneleiren er kraftig rehabilitert og taket løftet noe i forbindelse med vedlikehold finner vi flere originale vinduer og bygningsdetaljer. Flere bygninger som ikke er i bruk viser tegn til forfall. Leirgaten er parkmessig opparbeidet med mye av det originale steinarbeidet intakt. I bakkant av brakkene finner vi innganger til to av leirens bunkers. De tidligere åpne arealene med ridevolter og oppstillingsplass er delvis tettet igjen med nyere bygningsmasse. Kulturmiljøet langs Leirgata i samspill med adkomstveien og de originale

granittportalene og garasjelegget ivaretar den historiske lesbarheten av den opprinnelige tyskbygde militærleiren, på tross av nyere tids endringer og tilføyelser.

Videreutvikling av Bulega - Byantikvarens oppsummering og vurdering

Vatneleiren er et viktig nasjonalt, regionalt og lokalt kulturminne fra annen verdenskrig og vitner om hendelser fra «fremmede» nasjoners smertefulle og skamfulle historie på norsk jord. Okkupasjonstiden er en del av den norske kollektive erindring og identitet. På tross av dette har de tyske okkupasjonens kulturminner fått liten oppmerksomhet i rikshistorien. I den har egne helter fått stå i sentrum.

De tyske kulturminnene er i ferd med å forsvinne, og med dem forsvinner også minnene, kilder til historisk kunnskap og viktige lærdommer for å forstå samtid og framtid. Regjeringen signaliserer gjennom St. Melding 35» Framtid med fotfeste» behov for en større innsats for å sikre krigens kulturminner for framtida.

Bulega er uløselig knyttet til Vatneleiren og krigshistorien. Følgende kulturminneinteresser er knyttet til leiren:

- Vatneleiren er Sandnes sitt viktigste kulturminne fra annen verdenskrig.
- Offiserforlegningen på Haugåsen er et unikt ekstysk kulturmiljø i nasjonalsammenheng bla på grunn av sin betydelige arkitektoniske og håndverksmessige kvalitet. Kulturmiljøet ble forskriftsfredet i 2004. Fredningen omfatter 13 bygninger som utgjør 56 % av kommunens totale fredete bygningsmasse, og ca 1 % av kommunens totale verneverdige bygningsmasse.
- Vatneleiren er den eneste gjenværende komplette «Waldlager», med en typisk leirgate for mannskapsforlegning bevart i direkte tilknytning til hverandre.
- Vatneleiren er den eneste bevarte tyskbygde militærleir på Stavanger halvøya og var en viktig brikke knyttet til forsvarsverket «Festung Stavanger».
- Vatneleieren har en lang militær etterkrigshistorie under den kalde krigen.

Ved videreutvikling av Bulega er det viktig å sikre at de mest sentrale sporene etter den tyske militærleiren blir gitt et vern. Ved ny bebyggelse og nye tiltak må det tas hensyn til den historiske lesbarheten av Vatneleiren og styrke leiren som et helhetlig kulturmiljø fra andre verdenskrig.

Viktige kulturminner som anbefales gitt vern gjennom plan- og bygningsloven:

- Leirgate med underoffiser- og mannskapsforlegning og tilhørende grøntareal - må betraktes som en komplettering av eksisterende fredet kulturmiljø. Mannskaps- og befalsforlegningen er to sentrale bestanddeler av en militærleir og utgjør en helhet. Mannskapsforlegningen vil kunne rehabiliteres utvendig og totalt fornyes innvendig tilpasset ny bruk.
- Inngangsportal og adkomstvei - slik at den historiske lesbarheten blir tydelig.
- Den eneste gjenværende garasjebygningen - viktig representant for den historiske bebyggelsesstrukturen med staller og garasjebygninger som ble anlagt mot hovedveien.
- Den opprinnelige «bystrukturen» i den nedre del av leiren bør være retningsgivende for ny byplan.

Det er i denne omgang ikke foretatt en kulturminnefaglig vurdering av kulturminner knyttet til Vatneleirens lange etterkrigshistorie og deltagelse i den kalde krigen.

Gro Persson
Byantikvar.

Kilder:

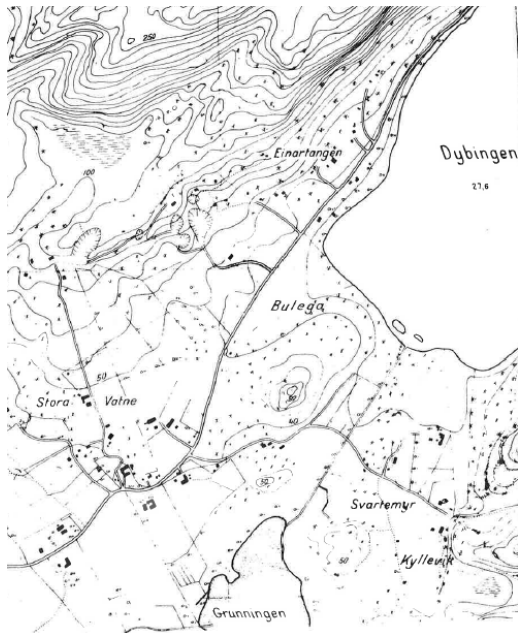
- *Landsvernplan for Forsvaret - Verneplan for eiendommer, bygninger og anlegg*
- *Vatneleiren 1940-1990, Utgitt av Hærens transportkorps skole- og øvningsavdeling, des 1990*
- *«Festung Stavanger», utgitt 2005, forfattere Ettrup, Ritterbach, Schellenberger*
- *Vurdering av verneverdi av Janne Wilberg, datert 22.9.2014*
- *«Den siste leiren» notat utarbeidet av Erik Ettrup, 27.10.2014*
- *Store Norske leksikon*
- *Wikipedia*

Foto:

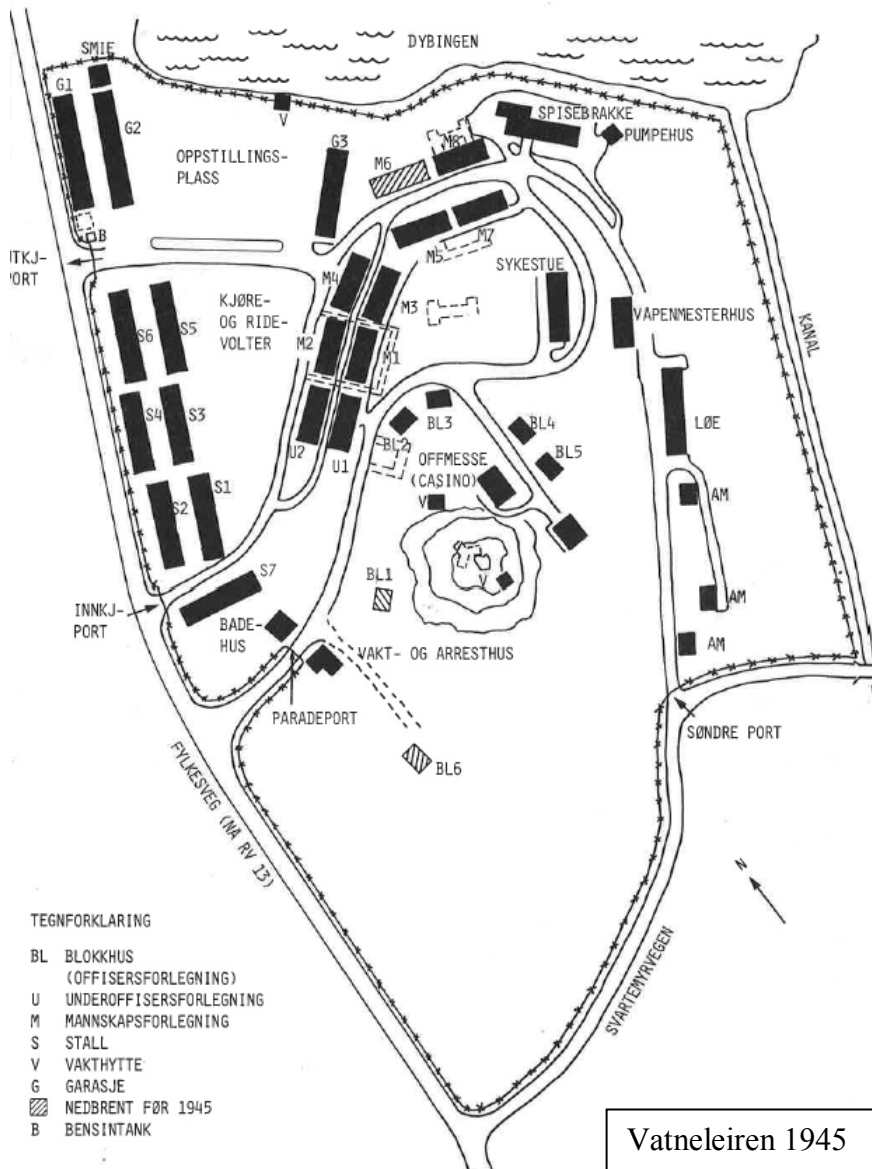
- *Historiske foto fra krigen er hentet fra et privat album som har tilhørt familien til en av soldatene som tjenestegjorde i Vatneleiren under krigen. En hobbysamler har kjøpt albumet i Tyskland og har gitt byantikvaren tillatelse til å bruke bildene i saksbehandlingen.*
- *Nye foto 2014 byantikvaren*
- *Kart og illustrasjoner - Vatneleiren 1940-1990, Utgitt av Hærens transportkorps skole- og øvningsavdeling, des 1990*

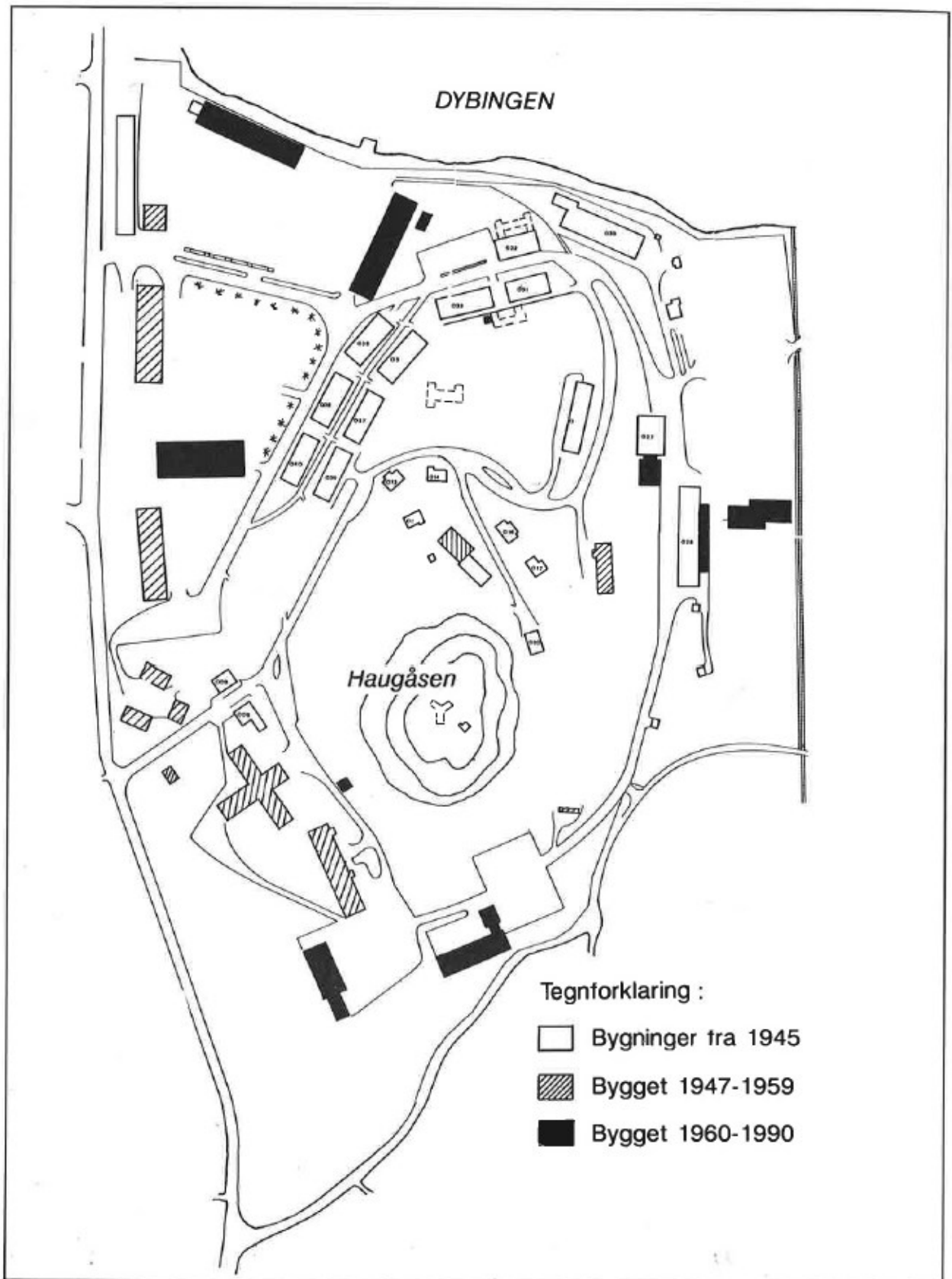
Tyske soldater foran gamle Sandnes stasjon

Bulega/Vatne - 1939

Vatneleiren 1945

Vatneleiren 1990

I forgrunnen fra venstre: Major M Sachhil, krigsfangenes russiske kommandant - Jentschev Stephan (som under fangenskapet gikk under navnet Michail Atenberg), krigsfangenes hovedstillsmann - Kaptein Børresen, norsk leirsjef

Russiske krigsfanger på rotur på Dybingen i mai 1945

Behandlingen av russiske krigsfanger en del
av Vatneleirens krigshistorie